

Güllələnmiş generallar

GENERAL YADİGAROV QARDAŞLARI

Şəmistan NƏZİRLİ

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Xalqımıza təmənnaş bir sevgi bəsləyən ağsaqqal akademik Paata Vissarionoviç sevinclə: - Hə, yadıma bir fakt da düşdü, - deyib söhbətinə davam etdi: - Ağa Məhəmməd şah Qacar Tiflisə yeriməmiş II İrakliyə 1795-ci il sentyabrın 12-də məktub-ultimatım göndərir. Qacar məktubunda tələb edir ki, II İrakli 1783-cü ildə ruslarla bağladığı müqaviləni pozsun. Şah yazır: "Yəqin, Əlahəzrət özü də yaxşı bilir ki, son yüz il ərzində siz İranın itaətində olmusunuz. İndi isə təəccüblə demək istəyirik ki, Siz ruslarla yaxınlaşıb onlara qoşulmusunuz. O ruslara ki, İranda ancaq alver etmək məqsədilə gözib dolanırlar və elə bütün iş-peşələri də yalnız alverlə, ticarətlə məşğul olmaqdır.

Sən yaşı doxsanı haqlamış adamsan, amma bağışlanmaz səhvlərə yol verirsən. Kafirləri torpağına buraxırsan, onlarla birləşməsin və onlara istədikləri kimi şərait yaradırsan.

Sizin və bizim dinlərimiz müxtəlif olsa da, ancaq Siz həmişə İranda yaxın əlaqədə olmusunuz. İranda sənə məlum olduğu kimi, xeyli tatar, gürcü, erməni və digər dinlərə mənsub olanlar yaşayır. Ona görə də Siz utanıb xəcalət çəkməlisiniz ki, bu cür işlərə və əməllərə yol verirsiniz. Bu əməllərinizdən birdəfəlik əl çəkməlisiniz. Ötən il sən mənə bir yığmı gürcünü məhv etməyə məcbur etdin. Lakin biz öz təbəəliyimizdə olanları öz əlimizlə öldürməyin tərəfdarı deyilik.

İndi Allahın köməyi ilə biz böyük uğurlar əldə etmişik, nəhəng və güclü dövlətlik. Sən bizə öz sadiqliyini sübut etməlisən. Biz böyük ixtiyar sahibi olduğumuz üçün, əgər ağıllı adamsınızsa, hazırkı niyyət və əməllərinizdən əl çəkməlisiniz, ruslarla əlaqənizi tamamilə kəsməlisiniz. Bu, yaqin ki, sənənin ölkəsinin əhəlisinin üreyincə olar. Əgər bu göstərişə əməl etməsən, onda çox qısa bir müddətdə gürcüstan üzərinə yürüş edəcək, ruslarla bərabər gürcüləri qılıncdan keçirəcək, qanınızdan Kür çayına bənzər bir qan çayı axıdacağıq.

Bütün bunları sənə çatdırmaq və xəbərdarlıq etmək məqsədilə bu fərmanı göndəririk. Bu fərmanı yazmışıq ki, bizim dediklərimizi, buyurduğumuzu qulaqardına vurmayaşan və özünün vəziyyətini dərk edəşən".

II İrakli hiss edirdi ki, onun ölkəsinə çox güclü və dəhşətli fəlakət gəlir. Ona görə də ailəsinə salamat qalmaq üçün Tuşetə göndərməli olur. Bu vaxt çətin dağ yolları ilə II İraklinin arvadı Darecan xanımı və uşaqlarını müşayiət edən Xeyransa xanım Yadigarova və bir neçə digər azərbaycanlı hünərvər qadın olub. Bu fakta mən "Kavkaz" qəzetinin 1854-cü ildə nəşr olunmuş nömrələrində rast gəlmişəm.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin arxivindən əldə etdiyimiz bir sənəd 1846-cı ilə məxsusdur. Həmin ilin may ayında Qafqaz canişini knyaz-general M.S. Voronsov raportla knyaz birinci Nikolaya bildirir ki, Lori dərəsindəki kəndlərin Sadiq bəy Yadigarovun ixtiyarında qalmasına icazə versin.

"Əvvəllər Körpülü kəndinin gürcü çarları İrakli və Georgi tərəfindən Sadiq bəy Yadigarova bağışlanması haqqında ona formən təqdim olunmuşdur. Bununla bərabər çarlar ətrafdakı xristian və Azərbaycan kəndlərini də onlara bağışlamışdı və indiyədək də həmin kəndlər tamamilə Yadigarovların ixtiyarındadır" (M.S.

Voronsovun raportundan).

Dekabrın altısında imperator M.S. Voronsova cavab məktubunda yazır ki, Lori dərəsindəki torpaqların Gürcüstanda yaşayan əsilzadə azərbaycanlıların ixtiyarında qalmasına etiraz etmir.

DOĞMA YERLƏRİN ƏTRİ

*Mümkünmü unutmaq o doğma yeri,
Gözlərdən öpüb bənövşələri,
Al rəngə boyansın döyüşdə alınım,
Dostların əlilə qəbrə sallanım.
Öləm o barlı bağça, bağ üçün,
Xalqımın qəlbində yaşamaq üçün.*

**Bəkir Çobanzadə,
(1893-1937) professor**

Təkəli kəndindən Bakıda yaşayan bir neçə ağsaqqal-ağbirçəklə görüşdüm. Şəkili kimə göstərdimsə, tanıyan olamadı. Borçalıya getdim. Təkəlinin qocaman sakinləri Hüseyin Eyyubovla, Əli Qurbanovla görüşdüm. On doqquzuncu əsrin səksəninci illərində şəkildə əbədiləşən Yadigarovu heç kim tanımadı.

Sonralar Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindən polkovnik Vəli bəyin və Poruçik Nadir bəy Yadigarovun fotosəklini tapmaq mənə qismət oldu.

Vaxtilə Borçalı mahalının adlı-sanlı nəsilərindən biri olan Yadigarovlardan indi bu obada bir nəfər belə qalmayıb. İyirminci ilin sət bəşevik ab-havası, 37-nin qara günləri bu nəslin oğullarını pərə-pərə salıb. Amma qeyrətli Yadigarov qardaşları haqqında qocaların sinəsi dastana sığışmayan əhvalatlarla doludur. Gümrüdə (indiki Leninkan şəhəri - Ş.N) Sınıq Körpüyə, Borçalıdan Cəlaləliyə (indiki Stepnavan şəhəri - Ş.N) qədər sahələri Yadigarovların ixtiyarında olub. İki mərtəbəli, on iki otaqlı Yadigarovların şəxsi evi indi kəndin orta məktəbidir. Kənddəki dəyirmanı, məscid binasını da bu qardaşlar tikdiriblər. İndi dəyirmandan çörəxana kimi, məsciddən də mədəniyyət evi kimi istifadə olunur.

- İsrafil bəy uca boylu, enli kürəkli, qarayanız adam idi - Ağsaqqal Hüseyin dayı ilə birgə Yadigarovların höyətinə, bərhad hala düşmüş bağlarını gəzirik. O, mənə nəvə rotmistr İsrafil bəydən söhbət açır. - Bəy İngiltərədən bir at gətirmişdi. Od parçası idi. Mən onda gənc idim, 14-15 yaşım ancaq olardı. Atam, əməlim danışdırdılar ki, Rus-Yapon müharibəsində İsrafil bəy döyüşlərin birində yaponların topunu qılınc gücünə ələ keçirmişdi.

Qafqaz süvari alayının tərkibində vuruşan rotmistr İsrafil bəy Yadigarov 1905-ci ildə zabitlərə məxsus "Müqəddəs Stanislav" ordeninin ikinci dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur.

* * *

1916-cı ildə çar əsgərləri kasıb kəndliləri çox incidirmişlər. Ağır vergi, mühərriyə əsgər toplanışı camaatı cana doydurubmuş. Yanı əsgərli pristav, uryadnikli qubernator kəndi çapıb-talaymış. Qaçqanlı Mustafa Tağıoğlu, Məmmədağa Axundoglu və Qasımlı Kərəm qubernatorun iki əsgərini öldürürlər. Az keçir ki, iki polk əsgər qaçağan kəndini mühasirəyə alıb kəndliləri döyür, işgəncə verib, cinayətkarları tələb edir. Kəndin bir neçə böyi, hətta ortancıl qardaş Sadiq bəy Yadigarov da qubernatordan təvəqqe edir ki, camaatı nahaqdan incitməsin. Həsən bəy kənddə yox imiş. Tiflisdə imiş. Ona xəbər göndərirlər. O, dərhal kəndə gəlir. Camaatı döydürən qubernator faytondan generalın düşdüyünü görüb özünü yığışdırır.

Həsən bəy hirsli soruşur:
- Bu nə özbaşmalığıdır mənim kəndimdə? Qubernator:
- Əlahəzrət, mən onlardan əsgərləri öldürən cinayətkarları tələb edirəm.
- Cənab qubernator, siz kasıb kəndlilərə vurduğunuz zərəri ödəyin, mən də bu

saat sizin öldürmüş əsgərlərin qanpulunu artıqlaması ilə verərəm. O ki qaldı çinayətkar kəndlilərin Sizə divan üçün verilməsinə... Nə qədər ki, mən sağam, siz onları heç vaxt ala bilməyəcəksiniz...

Dodaqltı donquldanan qubernator: - Əlahəzrət, mənə o qədər pul hardadır? - Onda gedin işi divan-məhkəməyə verin... Suyu süzülən qubernator əsgərləri də yığıb kəndi tərkdir. Bir daha geri qayıtmır.

Ağsaqqal Hüseyin Eyyuboglu'nun söhbəti: - İnsani keyfiyyətlərə məxsus olan general Həsən bəy çox rəhmlı və səxavətli adam idi. Kəndlilərə icarəyə verdiyi yerin bəhrəsini məhsula görə alardı. Borç

türbəni öz hesabına təmir etdirmişdir.

İmamzadə pirində general İsrafil bəy Yadigarovun hərbi qohumları, əslı Tiflisdən olan Cəlal bəy və onun oğlu İsmayıl bəy Vəzirzadələr də dəfn olunmuşlar.

XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış qazaxlı şair Mustafa ağa Arif Şıxlinski'nin (1774-1845) Borçalı böyləri haqqında olan bir şeiri ilə oxucuları tanış etməyi məqsədə uyğun bilirəm.

"Yeni dövrün möcüzəli məxluqu" titulu qazanmış zalım general Aleksey Petroviç Yermolov Qafqaza hakim təyin olunan gündən - 1816-cı ildən yerli böylərin, ziyalıların çar hökumətinə dönüklüyündən

**Soldan: Davud bəy Sadiqbəy oğlu Yadigarov (1881-1920)
Azərbaycan Milli Ordusunun general-mayoru.**

alıb verə bilməyənlərə, külfəti çox olanlara güzəştə gedərdi. Həyat yoldaşı Rüksarə xanım əmisi qızı idi. Atalar məsəlidir, ərle arvadın torpağı bir yerdən götürülər. Həsən bəy kimi Rüksarə xanım da kəndin, Borçalı mahalının bütün xeyir-şer işlərində iştirak edərdi. Kasıb da, ortabab da bəyin bəzəkli faytonunda gəlin gətirər, qız köçürərdi. Onlar heç kəsdən heç nəyi əsirgəməzdilər. Xoşxasiyyət və rəhmlı Rüksarə nəvə kənd qızlarının toylarına gedər, qız-gəlinlərə hədiyyə alardı. Kasıblar üçün ayrıca qazan asdırardılar, onları yedizdirib-ıçirdərdilər.

Sadiq bəy Yadigarovun arvadı yarı gürcü, yarı Polşa tatarı idi. Üç oğlu vardı: Ərcil bəy, Vəli bəy və David bəy. İyirminci il onları kəndiməzdən yox, ölkədən didərgin saldı. Heç kəsə pislilikləri dəyməmişdi. Onlar çox sadə, əliaçıq adamlar idi: Rəyyətlə rəyyət, böylə-bəy idilər.

Deyirlər, Sadiq bəyin nəvəsi David bəy bir neçə il əvvəl gəlib nəvəsinin qəbrini ziyarət edib. Deyib ki, Zestafoni şəhərində yaşayır. Azərbaycanlı ailəsi ilə yaşadığını ona dinclik vermirmişlər. Ona görə də David Yadigarəşvili olub.

Tiflisdən Gəncəyə qədər elə bir məclis olmayıb ki, Yadigar oğullarının adı anılıb, sözləri danışılmasın. Tiflisdə imarət, Borçalıda yurdu, qədim Gəncədə səxavəti, xalqın qəlbində isə məhəbbəti qalıb bu nüfuzlu nəslin oğullarının. Əgər yolunuz Gəncəyə düşsə, XVII əsrdə inşa edilmiş "İmamzadə" kompleksinə baş çəkin. Bu qədim memarlıq abidəsinin giriş qapısındakı qızıllı rəngli yazıları oxuyun.

Türbənin iç divarına həkk edilmiş mərmər lövhədə ərəb əlifbası ilə belə yazılıb: "O (Allah) əbədidir. Bu, imam Məhəmməd Bağırın - ona salam olsun - oğluna Mövlana İbrahimin müqəddəs məkanını (yerləşmiş) şəərəfli (cənnət) bağdır. Öz babasının köçməsinə yüz iyirmi il sonra vəfat etmişdir. Allahın ona salavatı olsun. Və ona görə də, bu yüksək məqamı yerin bərpa olunmasını Tiflisli general-mayor İsrafil bəy Yadigarzadə hicri 1296-cı (1878-79) ildə əmr etmişdir".

1878-ci ildə İkinci Süvari Müsəlman alayının komandiri general İsrafil bəy ulu babalarının dini əqidəsinə sadiq olaraq

şübhələndiyinə görə onları dəstə-dəstə Sibirə sürgün edirdi. Mustafa ağanın sürgündə yazdığı "Düşmüşəm" qoşmasından məlum olur ki, böylərdən biri namərdlik edib onun üzünə durub, şər atıb. Buna görə hökumət onu zaval tərifi ilə Rusiyaya sürgün etdirib. "Ağlaram" qoşmasında isə Mustafa ağa Arif Qazax, Şəmsəddin və Borçalı böylərinin mərdliyini, on dörd il həsrətini çəkdiyi bulaqlarımızı, süsənli-sünbüllü dağlarımızı tərənnum edib.

Tuthatut günlərində məhz Borçalı böylərinin elinə-obasına sadiq qaldığını, ağır günlərdə, namərd zəmanədə məhkəmə və dönməz olduqlarını iftixarla yazır:

Qaldı payidar Borçalının böyləri,
Meydan günü bir-birindən yegləri,
Mehman qarşısına mərd gəlməkləri,
Yadıma düşəndə onlar , ağlaram!

Hanı Qazax? Mehribanlıq gedibdir,
Ağalığ, sultanlıq, xanlıq gedibdir,
Nücabadan alışanlıq gedibdir,
İtibdir şövkəti-şanlar, ağlaram!

Təkəli kəndinin üst tərəfində kiçik bir təpə var. Əsrləri yola salmış Babakar dağının etəyindəki bu boz təpədə salxım söyüdlər altında məzarda bir igid, bir bəy uyuyur. Vaxtilə onun kəhəri Suqovuşanda kişnəyəndə Gümrüdə bəd xəyallara düşən ermənilər diskinərdi, qorxardı. Kəhərin kişnərtisindən Çubuxlunun göy yaylaqları, Calaloğlu meşələri lərzəyə gələrdi. Lori dərəsinin yalçın qayaları bu kəsilməyən kişnərtidən əks-səda verərdi. İndi bu adı məzar daşında çox qısa bir yazı var: "General-mayor Həsən bəy İsrafil bəy oğlu Yadigarov, 1856-1934".

Çoxdan unudulmuş general babamızın məzarını, gec də olsa yad etdik. Ruhuna rəhmət oxuduq. Dağılıb talan olmuş höyə-təbasına baş çəkdik. Ovlağından ötüb keçdik. Vaxtilə tərlandı ilə şikar etdiyi süsənli-sünbüllü dağları gözdik. Gözdikcə kövrələ-kövrələ əzabkeş şair Mustafa ağa Arif Şıxlinski'nin şeirinə üz tutduq:

Ellərimiz vardı böyli-paşalı,
Dağlarımız vardı, əlvan məşəli.
Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar, ağlaram!

(Davamı var)